

Р.М. РУСІН

ПРОБЛЕМА МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ (1920-1970 рр.)

Висвітлено основні концептуальні засади радянської історіографії масових політичних репресій на Україні в міжвоєнний період. З'ясовані основні перепони на шляху правдивого висвітлення проблеми.

Ключові слова: *радянська історіографія, масові політичні репресії, міжвоєнний період.*

До недостатньо висвітлених проблем в українській радянській історіографії відноситься проблема масових політичних репресій на Україні міжвоєнного періоду із її багатоаспектністю та різновекторністю розробки. Розвиток радянської історіографії у вивченні історії масових політичних репресій був підпорядкований інтересам пануючої на той час в СРСР марксистко-ленінської ідеологічної доктрини з її класовим і партійним підходом. На початковому етапі історіографії цієї проблеми були сформовані загальні концептуальні підходи до вивчення історії взаємовідносин (боротьби) влади та органів держбезпеки як із окремими представниками різноманітних категорій населення, так і цілими групами суспільства. Тоді це, звісно, не розглядалось в контексті масових політичних репресій, а подавалась як боротьба із контрреволюцією, політичним бандитизмом, обмеженням куркульства як класу, шкідництвом старої технічної інтелігенції, політичною опозицією тощо. З другої половини 1930-х рр., з утвердженням тоталітаризму погляд на взаємовідносини влади і суспільства міжвоєнного періоду набув гіпертрофованих рис, коли суспільство розглядалось в контексті активної, непримиренної боротьби із контрреволюцією, політичними опонентами, ліквідацією куркульства як класу, шпигунством, шкідництвом, націоналізмом, змовництвом в армії, ворогами народу тощо. Особлива увагу була прикута до шпигунства на користь іноземних розвідок, яке «процвітало» серед нацменшин. У цей період Й.Сталін висунув ідею «стирання граней», відмінностей між класами та націями, що в перспективі повинно було неодмінно призвести до їх зближення і злиття. З цього часу і до початку 1980-х рр. історія масових політичних репресій, в сучасному розумінні цієї проблеми, майже в усіх працях вивчалася в цьому контексті, тобто суспільство розглядалось як об'єкт прискіпливої уваги, майбутнє якого визначається процесом зникнення класів у ході комуністичного будівництва. А для цього, звісно, необхідно було ліквідувати куркульство як клас, знищити шкідників та ворогів народу. Разом з тим, майже на всіх етапах історіографічного пошуку радянськими дослідниками нагромаджувалася джерельна база праць, виокремлювались загальні статистичні дані тощо. Але суттєвих концептуальних змін радянська історіографія не зазнала. Необхідно зазначити, у другій половині 1980-х рр. в історіографії досліджуваної проблеми робляться спроби переглянути схематично-тенденційний виклад історії взаємовідносин держави і суспільства (в горнілі боротьби із ворогами народу та шкідниками) попередніх років, вносяться певні корективи в теорію цієї проблеми. Але важливих змін в методології досліджень, інтерпретації подій і явищ духовного життя суспільства 1920-х-30-х рр. в радянській історіографії не відбулося. Лише з 1991 р. з літератури про масові політичні репресії повністю зникнуть заідеологізовані схеми та стереотипи, принцип партійності буде замінений на принцип наукової об'єктивності, оновиться джерельна база досліджень (хоча початок цього процесу розпочнеться ще в горбачовську перебудову). З'являться перші серйозні монографії, у яких суспільство міжвоєнного періоду змальовуватиметься в контексті масових політичних репресій в прямому розумінні цього поняття.

Щоб зрозуміти, як все-таки відбувалось формування джерельної бази та накопичення знань з даної проблематики, ми заглибимось всередину цього процесу. Першими, хто змогли

професійно охопити та дослідити ряд головних аспектів даної проблеми, були В.Коцур [11] та Г.Васильчук [4], які в історіографічному розрізі змалювали життя радянської України в 20-30-х роках ХХ ст. Ми ж спробуємо з-поміж загальної проблеми виділити процес становлення історіографії масових політичних репресій.

Метою даної статті є саме спроба висвітлити процес формування джерельної бази та накопичення знань з даної проблематики.

Відомо, що історіографія проблеми, починаючи з 1919 р., розвивалась в контексті двох напрямків – лєнінсько-більшовицький (представлений творами Лаціса [13] та Ширвіндта [22]) та «незалежний» (праці С. Мельгунова [16]).

Окрім цього, перші публікації стосовно більшовицького терору з'явилися в виданнях та українській періодиці 1919-20 рр. [3]. Тим не менш, найбільш інформативними та цінними для дослідження того періоду є російськомовні праці К. Алініна щодо функціонування надзвичайних органів на Одещині [2] та Н. Авербуха [1]. В 20-ті рр. тема куркульського бандитизму в контексті махновщини та петлюрівщини виходить на «перше місце». Вона активно вивчається активними учасниками боротьби з цим явищем, зокрема Д. Лебедем [14] та Б. Козельським [10]. Автори визначають його як «антирадянський рух під головуванням куркулів». Зокрема, Б. Козельським піднімається питання контрреволюції на Україні. В його праці зазначено, що діяльність петлюрівщини, яка «лише руйнувала й дезорганізовувала», слугувала однією з головних причин тих тяжких невдач, яких зазнавала радянська влада на Україні. «Самостійна Україна», «Визволення України з-під московського ярма» – такий, на думку автора праці, офіційний зміст петлюрівської ідеології. Автор відстоює тезу – після того, як радянська влада почала діяти в Україні, українська дрібна буржуазія несправедливо перекутила питання так, ніби радянська влада бореться не так із капіталістами й поміщиками, як проти цілого українського народу. Автор виокремлює наступну закономірність. Реальна фізична боротьба проти радвлади зводилась до трьох форм: до регулярної війни з червоною армією за допомогою УНР-івських формувань, згодом до організації повстанського бандитського руху на терені України та до змовницької діяльності [10, с. 5-9].

Часто репресивні заходи влади знаходили «розуміння та схвалення» в газетах. Так, «Пролетарська правда» схвалювала чистку проти колишніх поміщиків та інших непролетарських елементів [7]. Ці тенденції в гіпертрофованому вигляді збереглися в 30-х рр. ХХ ст.

Характерним прикладом подібних процесів є книга під редакцією С. Баранника, яка побудована на антагонізмі класової боротьби на селі [9]. Праця має вигляд настановчих лекцій, де зазначені мета, завдання, план теми, література, контрольні запитання тощо. Цікавим для дослідників є розділ під назвою «Хто-кого та класова боротьба». Знов на перше місце серед «ворогів радянської влади» виходить куркуль, підкуркульник та агент-куркуль [9, с. 21-27].

В кінці 20-х – на початку 30-х рр. в працях та, особливо, періодиці на перше місце виходить тема, присвячена судовим процесам над науково-технічною та творчою інтелігенцією. Не стояв осторонь й М. Михайлик, який також звернув увагу на судовий процес по справі «Спілки визволення України» [17]. В його невеличкій брошурі стверджується, що «СВУ», заснована 1926 р., є прямою спадкоємицею колишніх бойових організацій української контрреволюції [17, с. 6-10]. Традиційним є перелік, в контексті «антирадянської діяльності», прізвищ «творців» СВУ – Єфремова, Ніковського, Старицького, Чехівського, Дурдуківського, Гермайзе, Гребенецького, Ганцова, Павлушкова, Матушевського. Автор підкреслює, що «повстання проти радянської влади було конкретним завданням роботи... «СВУ» і всіх її осередків». Єдино можливий вихід М. Михайлик вбачає лише в розстрілі «активних» членів СВУ [17, с. 33-40].

М.Орехов дотримується подібної думки. В його книзі [19] підкреслюється слова Й.Сталіна щодо єдиного засобу в придушенні опору класових ворогів і перемоги труднощів: це організація наступу на капіталістичні елементи всім фронтом та ізолювання опортуністичних елементів в партії [19, с. 12-13].

Партійні функціонери також вважали своїм «обов'язком» зі шпальт газет та сторінок

псевдонаукових праць засудити шкідників та ворогів народу, а також тих, хто допустив зі свого боку викривлення генеральної лінії. Тим самим відбувався ідеологічний супровід масових політичних репресій в Україні міжвоєнного періоду. Так, П. Любченко активно відстоював тезу про те, що терор проти націоналістів в Україні вкрай необхідний [15, с. 2]. В 1937 р. В. Молотов через друковані видання намагається виправдати той терор, який чинила влада в Україні. Тому й не дивно що на сторінках провладних видань зосереджується увага на «виявлених» шкідниках. Автор, як не дивно, вказує на те, що уроки Шахтинської справи більшовицьке керівництво використовувало для того, щоб поставити питання про «виховання» господарсько-технічних кадрів на нові рейки. Тому з 1928 р. в контексті шахтинських шкідників більшовики негайно розпочали перебудову всієї технічної освіти. В.Молотов в праці цитує Й.Сталіна, що вже стало традицією, погоджуючись із твердженням останнього про те, що Шахтинська справа стала першим, а процес «Промпартії» – другим сигналом для чистки серед старої інтелігенції [18, с. 11-16].

Прискіплива увага в кінці 30-х рр. приділяється шпигунству. Це стало особливо актуальним, адже в суспільстві ходили чутки про насування війни. Тому не дивно, що в 1938 р. виходить праця А.Вишинського, в якій виявлено та засуджено «підривному діяльність розвідок капіталістичних країн та їх троцькістсько-бухаринської агентури» [5].

Історіографія досліджуваної нами проблеми в післявоєнний період і до здобуття Україною незалежності пройшла величезний шлях розвитку – від розпочатого М.Хрущовим процесу «дозованої» реабілітації репресованих громадян СРСР до оприлюднення всієї правди щодо репресій в Україні. Тим не менш, в післявоєнний період визначальним для радянських істориків зберігались настанови партії. Стає зрозумілим, чому центральне місце в офіційній радянській історіографії займав короткий курс історії ВКП(б) [20], який й задавав тон всій історіографії СРСР. Оцінки подій щодо того часу фахівці проводили відповідно до вимог та потреб партійної науки. Не став виключенням С.Ясницький, який активно змальовує «здобутки і перемоги» партії і Й.Сталіна [21], підтримуючи все те, що було зроблене для держави в міжвоєнний період.

Характерно, в зазначений період спостерігається процес повільного розвитку історіографії проблеми від активної підтримки заходів держави в усіх сферах до завуальованої критики окремих перегинів на місцях. Черговим етапом в становленні та розвитку студій в галузі репресієзнавства стала знаменита доповідь М. Хрущова від 25 лютого 1956 р. [20]. З цього часу розпочались обережні кроки щодо вибіркової реабілітації репресованих громадян СРСР, певного осуду дій влади в особі Й. Сталіна. На певний час вітчизняна наука отримала можливість зробити важливі напрацювання в розробці досліджуваної нами проблеми. Дослідження цього періоду виконані в рамках концепції того часу. Про репресії мова не йдеться, рясніє інша термінологія та спотворена правда. Не дивлячись на це, в радянський період відбувалось певне збагачення історіографії проблеми та її джерелознавче розширення.

Дослідницька увага знов повертається до діяльності надзвичайок. Звісно, діяльність цих структур змальована ідеалістично. В.Голіченко висвітлює саме «героїчний» шлях Всеукраїнської надзвичайної комісії, яка активно боролась з контрреволюцією в період 1918-22 рр. [6]. Певним підсумком з даного аспекту проблеми є монографічне дослідження О.Кучера, в якому на широкому соціально-економічному фоні показаний розгром контрреволюції на Україні зазначеного періоду [12]. Автор відмічає, що майже всі автори 20-х – початку 30-х рр. були активними учасниками боротьби із збройною внутрішньою контрреволюцією. Серед них зустрічаються відомі партійні і державні діячі, воєначальники, відомі командири і політпрацівники Червоної армії, чекісти (Д.Мануїльський, Г.Петровський, М.Скрипник, М.Фрунзе, Д.Лебедь, Я.Яковлев, Р.Ейдеман). Виділяються автором й узагальнюючі роботи, присвячені бойовим діям проти куркульських банд на Україні (Б.Таль, А. Буйський). Зазначено, що в міжвоєнний період дослідники звертають увагу на класову природу, соціально-економічне і політичне коріння куркульського бандитизму. Більшість авторів визначають його в якості антирадянського руху, очолюваним куркульством (А.Орлінський, Р. Ейдеман, С.Савіцький, М. Тухачевський). Також говориться про те, що велика частина літератури, в якій викриваються

засади куркульського бандитизму, присвячена анархо-махновщині (Д. Лебедь, Я. Яковлев). Підсумовується, що з 1965 по 1970 рр. радянські історики досить ґрунтовно дослідити певні аспекти теми. Завдяки вище зазначеному автору відбувається активне розширення джерельної бази, проводиться повноцінний аналіз та систематизація праць радянських та вітчизняних істориків з цієї проблематики. Тим не менш, О. Кучер так і залишився на старих концептуальних засадах. Адже, підбір документів та матеріалів виконаний з метою обґрунтувати необхідність боротьби з контрреволюцією та інакодумством всіма доступними засобами – створенням відповідного органу та безкомпромісним використанням його ресурсів для ефективного впровадження державної політики.

Звісно, серйозні якісні зміни в історіографії та методологічних підходах до розробки даної проблеми почали відбуватись в період горбачовської перебудови. На цьому етапі ми зупинимось в наступних наукових розвідках, присвячених розвитку історіографії масових політичних репресій. Адже він став своєрідним фактологічним, концептуальним, теоретичним «містком» між радянською історіографією та новітньою, сучасною вітчизняною.

Треба зазначити, період 70-х-початок 80-х років в історіографії масових політичних репресій не зміг якісно змінити концептуальну ситуацію щодо визначення акцентів в даній проблематиці. Ще не визріла політична воля і не обірвався нав'язаний згори історичній науці зв'язок між десталіністичною догматичною офіційною партійною наукою і потребою оприлюднити правду про міжвоєнний, вкрай трагічний, період. Спостерігається розвиток в історіографії процесу симбіозу чи компромісу між оприлюдненням правди та необхідністю «писати правду».

Отже, підводячи підсумки результатів дослідження здобутків радянської історіографії масових політичних репресій УСРР/УРСР 1920-30-х рр. слід зазначити, що вона пройшла досить драматичний і суперечливий шлях. Розробка цієї проблеми відбувалась під виглядом боротьби із куркульством, націоналістами, шкідниками та ворогами народу, була створена концептуальна та джерельна база досліджень. Більшість наукових праць спрямовувалась на обґрунтування «правильності» терору проти українського суспільства та на тези про створення нового уніфікованого громадянина країни. Вже на початку 20-х рр. ХХ ст. розпочалось формування загальних концептуальних підходів до вивчення «боротьби» влади та органів держбезпеки за «порядок» в державі. З другої половини 1930-х рр. суспільство розглядалось під кутом активної боротьби із контрреволюцією та ворогами народу. «Наукова» увага зверталась на різного роду шпигунів іноземних розвідок. Зазначена тематика з перемінним успіхом була представлена в працях дослідників аж до початку 1980-х рр. Треба відмітити, майже на всіх етапах розвитку історіографії проблеми зазначеного періоду, відбувалось нагромадження джерельної бази.

Список використаних джерел та літератури:

1. Авербух (Авенариус) Н. И. Одесская "Чрезвычайка" – большевистский застенок: Факты и наблюдения. Ч. 1. / Н.И. Авербух. – Кишинёв: Импримерия Статулуй, 1920. – 37 с.
2. Алинин К. "Чека": Личные воспоминания об Одесской чрезвычайке: С портретом жертв ЧК / К. Алинин. – Одесса, 1919. – 91 с.
3. Борисов М. Из документов Ч. К. / Марк Борисов // Вечерние огни. – 1919. – 26 августа / 8 сентября. – № 8. – С. 4.
4. Васильчук Г. «Радянська Україна 20-30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс» / Г. Васильчук. – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т., 2008. – 314 с.
5. Вышинский А. Подрывная работа разведок капиталистических стран и их троцкистско-бухаринской агентуры / А. Вышинский // Троцкистско-бухаринские бандиты-поджигатели войны во всём мире: Сб. статей [М.:] Молодая гвардия, 1938. – С. 10-15.
6. Голіченко В. Д. Партійне керівництво органами державної безпеки / В. Д. Голіченко. – К., 1968. – 340 с.
7. До виселення кол. [ишніх] поміщиків // Пролетарська правда. – 1925. – 3 листопада. – № 252 (1263). – С. 6.
8. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. – [М.:] ОГИЗ, 1946. –

100 с.

9. Кляси та клясова боротьба в переходову добу / Упорядник С. Баранник. – Молодий більшовик. – Харків, 1931. – 80 с.
10. Козельський Б. В. Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство) / Б. В. Козельський / Держ. вид-во України, Харків, 1927. – 148 с.
11. Коцур В. «Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: Історіографія)» / В. Коцур. – К.: Наук. думка, 1998. – 506 с.
12. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921-1923 рр. / О. О. Кучер. – Харків, 1971. – 171 с.
13. Лацис (Судрабс) М. Я. Два года борьбы на внутреннем фронте / М.Я. Лацис (Судрабс). – М.: Гос. изд-во, 1920. – 81 с.
14. Лебедь Д. Итоги и уроки трёх лет анархо-махновщины / Д. Лебедь. – Харьков, 1921. – 54 с.
15. Любченко П. П. Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націоналухильникам: Промова на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 року / П.П. Любченко // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 грудня. – № 280 (3971). – С. 2.
16. Мельгунов С. П. "Красный террор" в России, 1918-1923 / С.П. Мельгунов. – Берлин: Ватага, 1924. – 208 с.
17. Михайлик М. Українська контрреволюція перед пролетарським судом. Промова на процесі С.В.У / М. Михайлик. – Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1930. – 40 с.
18. Молотов В. М. Уроки вредительства, диверсии и шпионажа японо-немецко-троцкистских агентов / В.М. Молотов. – [М.:] Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. – 44 с.
19. Орехов М. Наші труднощі переборюємо / М. Орехов / Держ. вид-во "Пролетарі", 1930. – 32 с.
20. Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях: Доклад [...] XX съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1956 года / Н.С. Хрущев // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3 (290). – С. 128-170.
21. Ясницький С. Дружба народів СРСР – джерело процвітання Радянської України / С. Ясницький. – К.: Політвидав УРСР, 1953. – 104 с.
22. Schirvindt E. Russian Prisons / E. Schirvindt. – London, 1928. – 210 p.

R.M. RUSIN

PROBLEM OF MASS POLITICAL REPRESSIONS IN UKRAINE THROUGH THE PRISM OF LABOURS OF SOVIET AND HOME RESEARCHERS (1920-1970)

The basic conceptual paradigms of soviet historiography of mass political repressions are lighted up in Ukraine in an intermilitary period. Basic barriers are found out on the way of truthful illumination of problem.

Keywords: *soviet historiography, mass political repressions, intermilitary period.*

Р.М. РУСИН

ПРОБЛЕМА МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В УКРАИНЕ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ТРУДОВ СОВЕТСКИХ И ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ (1920-1970 ГГ.).

Освещено основные концептуальные парадигмы советской историографии массовых политических репрессий в Украине в межвоенный период. Выявлены основные преграды на пути правдивого освещения проблемы.

Ключевые слова: *советская историография, массовые политические репрессии, межвоенный период.*